

Dubbelinterview Wouter van Dieren/Joep Dohmen

De kredietcrisis bracht, naast alarmerende, ook opgetogen reacties. Eindelijk een nieuw tijdperk, met een nieuwe cultuur en een nieuwe mens! Is dat zo? Milieud adviseur Wouter van Dieren en filosoof Joep Dohmen over leven na de crisis. Door Wilma de Rek en Bert Wagendorp

Het eten en de moraal

In Engeland wordt 25 procent van het BNP in de financiële markten verdiend, in de VS twintig. Algemeen lukt. En de productie, waar de reële waarde wordt gecreëerd, is verhuisd naar China. Hoe zou het nou komen dat ze daar een veel stabielere economie hebben? Hoe komt het nou dat wij erin zijn getuind met z'n allen?

Die financiële fake-economie is nog heel jong. Bestond vroeger niet. Dat je schuld op schuld en lening op lening kunt zetten. Dat je dat nota bene ook met regelgeving kunt stimuleren. Op de grondstoffenmarkt mag je gokken met zestien keer je eigen vermogen. Dat wordt dus speculatie.

Grondstoffen worden vijf jaar van tevoren opgekocht. Voedselcrisis? Speculatie. Biobrandstoffen? Ook speculatie. Alles was in de sfeer gekomen van het wegtrekken van reële waarde naar speculatie door de financiële markt. En die moet nu met de billen bloot. Dat is een mooi moment.

Waarom hebben we ons zo moeiteloos overgegeven aan de Amerikanisering? Energiebedrijven in de uitverkoop, doktoren die moeten concurreren: hoe bedenkt hij het? Het begon met Reagan en Thatcher. En hier zijn we roomser geweest dan de paus, we zijn verder gegaan dan welk ander land in Europa. Wij hebben geen ruggegraat getoond.

Klimaatverandering is het bewijs van het grootste marktfalen in de geschiedenis, zei Nicolas Stern van de Wereldbank een paar maanden geleden. We hebben dat klimaat opgevreten. We hebben duizenden miljarden schuld gemaakt, aan het klimaat en aan de toekomst. Dat is een internationale schuld. Klimaatverandering is vernield maatschappelijk kapitaal. Dat geldt ook voor biodiversiteit en voor energievoorraan die zijn opgegaan.

Dit is een prachtig veranderingmoment. Die financiële jongens waren in een ander universum terechtgekomen, dat ze voor de werkelijkheid aanzagen. En dat is nu weg. Dat is een heel belangrijk moment, dat dat is opgeblazen. Dat vind ik een ongelooflijke opluchting. Van de invloedrijke Amerikaanse econome Hazel Henderson is de omschrijving *global casino*.

Het zijn op de beurs geen beleggers, het zijn casinospelers. Ik heb in 1993 de term flitskapitaal bedacht. Dat was het, een casino vol gokkers met kapitaal dat over de wereld golft.

Dat had niets meer te maken met de werkelijke economie. De financiële economie is in piramidenspelen en hebzucht verdampt, en gedegenereerd tot een graaicircus. Levensgevaarlijk voor de planeet en voor het creëren van waarde. En nog gedurende ons leven wordt het casino opgeblazen! Dat is toch schitterend? Mooier kon het niet.

Maar het is ook triest. Het geeft me soms een bitter gevoel. Omdat het eerst zo'n idiotie moest worden, voor mensen het zagen. Ik heb gelijk gekregen, maar daar heb ik ook melancholisch onder. Zoveel verdriet in de wereld, veroorzaakt door dat foute model.

Vorige week bezocht Al Gore Nederland; er hing er een sfeer van opluchting. Hij zei: 'A crisis is a terrible thing to waste.' Hij liet het Chinese teken voor crisis en het teken voor hoop zien: dat is hetzelfde teken. En samen betekent het kans. Ik ben heel optimistisch.

Wij zien nu al dat het geld in hoog tempo de goede kant op gaat. Dat is nieuw. Wij zijn zelf bezig met het oprichten van een duurzaamheidsfonds. Bestemd voor innovatieve, jonge bedrijven. Daar zijn er honderden van. Waren er al, maar deze crisis katalyseert.

Natuurlijk is er verband tussen de kredietcrisis en de noodzaak van een duurzame economie. De boel is op zijn bek gegaan. Iedereen is wakker, we zijn gewaarschuld. We hebben voor een duurzame economie nog twintig jaar de tijd.

Dit is een enorme kans. De kans op een duurzame economie is nu tien of twintig procent en hij was vijf, of twee procent. De vrije markt-ideologie was de grootste destructieve kracht. En is het niet mooi dat die over is? De kredietcrisis is de hefboom. We weten nu de definitief dat die financiële markten niet de economie zijn. Dat is heel essentieel. Friedman zei: met de markt komt democratie. Maar dat klopt ook niet. Markt leidt tot dic-

'Het geeft me soms een bitter gevoel. Omdat het eerst zo'n idiotie moest worden, voor men het zag'

Wouter van Dieren

taturen en uitverkoop. Lees *The Shock Doctrine* van Naomi Klein.

Lense Koopmans, voorzitter van de Raad van Commissarissen van Rabobank, heeft ooit uit de restanten van Ogem het TBI-concern gemaakt. Dat zijn 110 bedrijven, vooral in de aannemerij. De eigenaar is een stichting. Die stichting heeft doeleinden. De winst gaat naar de restauratie van monumenten, naar ouderenzorg. Want hij zegt: dat was de bedoeling. Het bedrijfsleven is er voor de samenleving, niet voor de aandeelhouders. Koopmans zal nooit naar de beurs gaan. Rabo blijft een coöperatie.

De Triodos bank, de ASN bank: het geld komt nu met bakken naar ze toe. Dat zijn banken die niet meededen aan het global casino.

We gaan nu terug naar de *reality economics*. Naar het creëren van echte waarde. En waar zit die? In duurzaamheid. Dat vereist een gigantische innovatieslag. Dat kan nu. Het geld kan niet meer worden verdiend in het flitskapitaal. Dus het zal een andere weg zoeken: in de nieuwe economie.

Er moet nu zeer strikte regelgeving komen. Het systeem heeft bezwezen dat het zichzelf niet kan reguleren. Je moet het speculeren tegengaan. Flitskapitaal kun je de onder controle brengen met de Ton-ban: elke transactie, een paar

triljoen per dag, wordt belast. Dat wilden ze in de VS niet, nu heb je de kans hem er wel door te krijgen.

We gaan het maatschappelijk kapitaal herstellen. En daar geloof ik in. Hoe ga je de economie weer aanjagen? Je kunt als overheden en als maatschappij sturen. We hebben de CO2-markt gecreëerd; dat is booming business. Je kunt energie-innovatie sturen met fiscale regelingen. In Duitsland en Engeland hebben ze klimaatwetten om duurzame innovatie van de grond te krijgen. Gaan wij ook doen: weer een instrument om veel geld die kant op te krijgen.

Je zult de komende tijd zien dat we geld uit waardecreatie in gewenste ontwikkelingen gaan stoppen. We gaan de verspilling uit het systeem halen. Er komt een herbezinning op allerlei fronten. In de economie krijgen we het Rijnlandse model weer, ooit bedacht door Galbraith, Keynes en Tinbergen.

Die zelden: een stabiele economie bestaat uit 30 tot 40 procent waardecreatie door de overheid, en de overige 60 of 70 procent is de markt. Met die verhouding heb je de verbinding tussen de markt en publieke voorzieningen.

Het bedrijfsleven is de laatste jaren al enorm veranderd. Noodgedwongen, door consumententrends, klimaatrends. Iedereen zoekt zich suf naar innovatie, maar innovatie kan niet waarde-vrij zijn. Economie is waardenwetenschap. Duurzaamheid is ook ingenieursl. Er is een hele generatie jonge ondernemers opgestaan, die innoveert in duurzaamheid.

Je mag ook hopen dat Europa hier een nieuw zelfbewustzijn aan ontleent. Waarom is het de plaats geworden van hyperconcurrentie, gesloten grenzen en discriminatie? Dat is nooit de visie van haar *founding fathers* geweest. Ook daarvoor is dit een *wake-up call*.

Misschien maken we de overgang mee van de economie van de hel, naar die van de hemel. In de hemel zorgt de zon voor warmte en is van alles genoeg. Er is geen groei, want er is genoeg. Wat belangrijk is een een van de dingen om de hemel te realiseren, is een basisinkomen voor de hele wereld.

Geef iedere wereldburger 100 dollar per jaar. Dat is goedkoper dan alle schade die door armoede wordt veroorzaakt. Ambitieuze? Zet ambities op de wereldkaart! We weten nu wel hoe we het verkeerd hebben gedaan. Er moet heel veel verbeeldingskracht zijn.

We kunnen hele grote doelen stellen. Keynes is terug. In Duitsland wordt de komende jaren miljarden gestoken in een plan om het land binnen dertig jaar CO2-neutraal te krijgen. Je kunt een nieuw plan voor Europa maken. De Lissabon-agenda van tafel: de Europese grondwet faciliteert het neo-liberalisme. Weg ermee. Volgend jaar hebben we Kopenhagen, laat dat de agenda van Lissabon overnemen. Zodat je een grondwet krijgt die ergens over gaat, over samenwerking, over harmonie en solidariteit.

Over tien jaar kijken we op deze periode terug met verbazing over de snelheid van de veranderingen. Sarkozy gaat de Index voor duurzaam economisch welzijn naar Frankrijk halen, als economisch indicator naast het BNP. Hij zei onlangs in een toespraak: *Le marché libre, c'est fini*. Ongelooflijk. Wie had dat kunnen denken. Dat is dat zo maar zie.

Nieuwe ronde, nieuwe kansen

Herman Wijffels (ex-Rabo, ex-Wereldbank) was de eerste die naar voren bracht dat de kredietcrisis niet alleen maar ellende hoeft te betekenen maar mogelijk ook iets positiefs met zich kon meebrengen. 'We staan voor een nieuwe fase in de cultuurgeschiedenis', zei hij. Inmiddels wordt het debat over de crisis en zijn mogelijkheden volop gevoerd, door economen, politici, schrijvers en wetenschappers. Daarin mengen zich vandaag Wouter van Dieren (1941, directeur van het milieudiviesbureau IMSA) en Joep Dohmen (1949, filosoof). Van Dieren stond aan de wieg van de milieubeweging in Nederland en was lid van de Club van Rome. Hij is opgetogen over de kansen die de crisis biedt: 'Dit is een prachtig veranderingmoment.' Joep Dohmen is hoogleraar Wijsgerige en Praktische Ethiek aan de UvH in Utrecht en auteur van *Tegen de Onverschilligheid* (2007) en *Het leven als kunstwerk* (2008). Hij bepleit al jaren een nieuwe publieke moraal. 'Hoe overleven we de vrijheid? Dat is de vraag die we ons moeten stellen.'

Twee mannen over drie vragen: hoe is het zover gekomen, is de crisis wel of geen keerpunt en hoe moet het verder met ons en de wereld.

In onze consumptiemaatschappij is het *not done* om je te matigen. Volgens de moraal 'pakken wat je pakken kunt want iedereen doet het', gaat menigen zich te buiten en bezwijkt voor de verleiding tot zelfverrijking. Het moderne individualisme dreigt te worden tot narcisme, autisme en groothedswaan. Zo staat het in mijn recente boek *Het leven als kunstwerk*.

Wat er nu gaande is, is meer dan een financiële crisis; het is ook een morele crisis. Een crisis die samenhangt met het woekeren van de neoliberale moraal van zelfbeschikking. Er is fundamenteel iets aan de hand met onze identiteit, die erg draait om aandacht en erkenning. De *Idols*-cultuur. Bij *Pauw en Witteman* en *DWDD* zijn alleen helden en kunstenaars welkom; leuke, snelle mensen die flitsend uit hun woorden kunnen komen. Iemand die trager is of onzeker, of die genuanceerd is, heeft er niets te zoeken.

Die cultuur, die mentaliteit van 'je moet scoren en wel nu', vind ik gruwelijk. Er is niet alleen veel theater, er is ook veel hebzucht. Het idiote van het huidige liberalisme is dat daar kennelijk een stompzinnige geluksmoraal bij hoort, in termen van bezit en goederen. Dat is toch een ongelooflijk benepen visie op onze kwaliteit van leven.

De westerse cultuur biedt mensen niet alleen veel kansen, maar ook veel risico's om uit zichzelf 'weg te leven'. Mijn werk waar-schuw tegen de uitholling van ons innerlijk. We zijn als moderne mensen vaak niet, of maar heel moeilijk, opgewassen tegen deze tijd.

Dat wil natuurlijk helemaal nog niet zeggen dat de mens vroeger beter was. De *Ethica Nicomachea* van Aristoteles is een fantastisch boek; het is een prachtige en nog zeer leesbare karakterethiek, over hoe je als mens verder kunt komen door het juiste midden aan te houden. Geschreven in de vierde eeuw voor Christus.

Maar diezelfde Griekse cultuur was óók een cultuur van slaven, een cultuur waarin vrouwen totaal geen rol speelden, waarin er een elite van burgers was die het voor het zeggen had, waarin de meeste mensen honger leden en niet meetelden. Was de mensheid toen beter? Of zijn wij de betere soort, met onze verlichte cultuur waarin mensen met grote jeeps door de straten rijden, enorme boten kopen, steeds maar doorgaan met zich te verrijken, waarin grosso modo minder armoede heerst en de mensen vrijer zijn? Ik zou dat niet durven zeggen.

Volgens de marxistische beweging kan de moraal rechtstreeks uit de economie worden afgeleid. Dat ligt natuurlijk veel ingewikkelder. Of iemand een beetje een eerlijk mens is, het begrip schaamte nog kent, meer integer en zorgzaam dan wel graaieriger of egoïstischer is dan een ander; dat soort dingen kun je toch vrij lastig rechtstreeks afleiden uit iemands financiële positie. Welvaart is belangrijk, maar blijkbaar lukt het ons niet om daar een geloofwaardige cultuur op te enten.

Ik vind dat je behoorlijk terughoudend moet zijn met wat ik 'gebeurtenissenlogica' noem. Je hebt een enorm event en daar hangen we

Foto's: Joost van den Broek / de Volkskrant

'Er moet een rem komen op hebzucht, maar tegelijk zal niemand willen dat zijn persoonlijke vrijheid wordt beknot'

Joep Dohmen

vervolgens van alles aan op. Zo werkt het helemaal niet. Een jaar of twintig geleden hadden wij - ik ben van 1949 - het idee dat onze generatie eigenlijk niets had meege-maakt. Onze ouders, iemand als mijn vader, ja die had de oorlog nog gehad - wij niet. De jaren zestig gaven ons nieuw elan, maar daarna doberden we met zijn allen door in een samenleving waarin alles leek te mogen.

Totdat de multiculturele samenleving zich aandeed. Vervolgens kwam Pim Fortuyn, de grote leider die de integratieproblematiek wel eventjes zou gaan oplossen. We kregen 9/11. Nu krijgen we echt een totaal andere samenleving, hoorde je overal.

En nu is er kredietcrisis, en hoort daar weer een totaal nieuwe samenleving op te volgen. Maar het debat over het kapitalisme en het type samenleving dat het tweeweg-brengt, gaat veel verder terug. Marx vond het kapitalisme al een ongelooflijk fataal systeem, de discussie tussen linkse en rechtse economen is ook al 150 jaar aan de gang. Waarbij linkse economen steeds zeggen: dat kapitalisme, dat loopt vroeg of laat vast, dat dondert een keer in elkaar.

De gedachte 'grijs is goed' wankelt nu, de economie vereist een diepe zelfcorrectie. Maar dat het neoliberalisme voorlopig dominant blijft, staat wel vast. Er moet een rem komen op de ongebrei-

delde hebzucht van de financiële elite, maar tegelijkertijd zal niemand van ons willen dat zijn persoonlijke vrijheid beknot wordt. De echte agenda voor de komende jaren is: hoe geven wij onze vrijheid vorm? Daar probeer ik sinds tien jaar in mijn filosofische werk een antwoord op te vinden.

Die vrijheid begint min of meer in de jaren zestig. Wat je ook vindt van die periode, er was wel degelijk een emancipatoire beweging. Vrouwen emancipeerden zich, studenten en homoseksuelen ook. Het was tevens een tijd waarin de verbeelding aan de macht was. Mensen waren geïnspireerd, ze wilden iets doen in de wereld, iets ondernemen, iets creëren. Dat was fantastisch - wat dat betreft ben ik een romanticus.

De schaduwkant was, dat niemand vervolgens enig idee had hoe je met die nieuwe vrijheid moest omgaan. Hoe je je relaties met mensen, je loyaliteiten en de systemen moest vormgeven, bleef volkomen vaag. Vrijheid werd steeds meer gedefinieerd als 'niet-intemming', uit angst voor paternalisme van links en van rechts. Als 'doen waarin je zin hebt'. Vrijheid is vandaag: bemoei je niet met mij, ik ga mijn gang.

Dat zie je terug op heel veel terreinen. In de omgangsvormen op school, op straat en op je werk; in de manier waarop allochtonen en autochtonen elkaar bejegenen; voor mijn part haal je het hoge aantal echtscheidingen er ook nog bij.

Er ontbreekt een gedeelde koers over de vormingsprincipes. We geloven niet langer in instituties of in gezagsdragers. Maar intussen moeten we wel leren met onze vrijheid om te gaan. Een zekere orde is nodig, net als een zekere mate van bemoeizucht, op alle gebieden.

Een nieuwe publieke moraal komt niet zomaar aanwaaien, ook niet in tijden van crisis. Er is een diep conflict tussen autonomie en solidariteit en dat probleem los je niet spontaan op. Aan wie zijn we nog echt loyaal? Ons solidariteitskrijtje is klein. Dat bestaat uit je vrouw, je kinderen en misschien nog een paar vrienden.

Loyaliteit ten opzichte van de gemeenschap, van onbekende mensen en al helemaal van armoedzaaiers in een ver land; dat bestaat nauwelijks meer. We leven in een individualistische tijd, dus moet een nieuwe publieke moraal ook bij het individu beginnen. Hoe krijgen we het moderne individu meer weerbaar, bescheiden, waar-achtig? Hoe kunnen we onze zelfverwerking niet als 'dikke ikken' maar in een sociale context gestalte geven? We kunnen niet doorgaan elkaar te blijven overvullen.

Ik pleit voor de introductie van moraal, van levenskunstprogramma's, te beginnen op scholen, in bedrijven en in allerlei organisaties. Er is een continu gevecht tussen de ouders, de staat en de school. De scholen weigeren een moreel programma te bieden en zeggen: dat moeten ze thuis maar doen, kinderen moeten thuis worden opgevoed. De staat ziet dat het niet goed lukt, en wil achter de voordeur ingrijpen.

In het onderwijz zou een vak als 'moraal' moeten worden geïntroduceerd: hoe leren jongeren omgaan met internet, met televisie, met genotmiddelen, met andere culturen, met hun vrije tijd en vooral: met gezag? Hoe verwerven ze zelfrespect?

In de klassieke Oudheid bestond er zoiets als een brede cultuur van levenskunst. Te midden van het sociale leven ontwikkelden men een bepaalde eigen levenshouding: via zelfkennis, omgaan met emoties, met tijd, met je lichaam. Door toedoen van het christendom, de opkomst van de wetenschap en van het moderne marktdenken zijn we die zelfzorg kwijtgeraakt.

Een nieuwe beweging van filosofen pleit voor een terugkeer, maar dan wel in een moderne vorm. We moeten weer een eigen levenshouding ontwikkelen zodat we de keuzes van elke dag meer verantwoord kunnen maken. Een beter kunnen omgaan met de vrijheid van anderen. Misschien is de tijd nu rijp om serieus werk te maken van onze positieve vrijheid.

Ik ben er zeker van dat veel mensen, niet alleen de intellectuele elite, een samenleving willen waarvan ze kunnen zeggen: hierin kan ik een geslaagd leven leiden.